भारतीय ध्वज संहिता
२००६

सत्यमेव जयते

भारत सरकार

गृह मंत्रालय

नवी दिल्ली

भारतीय ध्वज संहिता

भारताचा राष्ट्रध्वज हा भारतीय लोकांच्या आशा आणि आकांक्षांचे प्रतिनिधीत्व करतो. भारतीय राष्ट्रध्वज आपल्या राष्ट्राबद्दलच्या अभिमानाचं प्रतीक आहे. हा तिरंगा गेल्या पाच दशकांहून अधिक काळ पूर्ण तेजाने फडकत राहण्यासाठी सशस्त्र बलांच्या जवानांसह अनेक लोकांनी त्याचे रक्षण करण्याकरिता उदारपणाने आपले प्राण पणाला लावले आहेत.

डॉ. एस. राधाकृष्णन यांनी संविधान सभेमध्ये राष्ट्रध्वजामधील रंगांच्या व चक्राच्या अर्थसूचकतेबद्दल विस्तृतपणे वर्णन केलेले होते. संविधान सभेने एकमताने राष्ट्रीय ध्वज स्वीकृत केला. डॉ. एस. राधाकृष्णन यांनी असे स्पष्ट केले की--'' भगवा किंवा केशरी रंग हा स्वार्थनिरपेक्ष त्यागाचा दर्शक आहे. आपल्या नेत्यांनी देखील भौतिक लाभांपासून तटस्थ राहिले पाहिजे आणि आपल्या कामामध्ये स्वतःला वाहून घेतले पाहिजे. मध्यभागी असलेला पांढरा रंग हा प्रकाशाचा, आपल्या आचरणात मार्गदर्शन करणाऱ्या सत्याचा मार्ग आहे. हिरवा रंग हा आपले मातीशी असलेले नाते व ज्यावर इतर सर्वांचे जीवन अवलंबून आहे अशा वनस्पती जीवनाशी असलेले आपले नाते दर्शवितो. पांढऱ्या रंगाच्या मध्यभागी असलेले अशोक चक्र हे धर्म नियमांचे चक्र आहे. जे या ध्वजाखाली काम करतात त्यांची सत्य, धर्म किंवा सदाचार ही नियंत्रक तत्त्वे असली पाहिजेत. तसेच चक्र हे गतीचे दर्शक आहे. तेथे कुंठिततेत मृत्यू आहे. गतिमानतेत जीवन आहे. भारताने परिवर्तनाला कसलाही प्रतिरोध करू नये, त्याने गतिमान बनले पाहिजे व पुढे गेले पाहिजे. चक्र हे शांततापूर्ण परिवर्तनाच्या गतिशीलतेचे निदर्शक आहे.''

राष्ट्रध्वजाबद्दल सार्वत्रिक प्रेम व आदर आहे आणि त्याच्याप्रती सर्वांची निष्ठा आहे. तरीसुद्धा राष्ट्रध्वज लावण्याकरिता लागू असलेले कायदे, प्रथा व संकेत यासंबंधात केवळ लोकांमध्येच नव्हे, तर शासकीय संघटना/अभिकरणे यांमध्येसुद्धा कित्येकदा जाणिवेचा स्पष्ट अभाव दिसून आलेला आहे. राष्ट्रध्वज लावण्याबाबत शासनाने, वेळोवेळी जारी केलेल्या असांविधिक सूचनांव्यतिरिक्त बोधचिन्हे व नावे (अनुचित वापरास प्रतिबंध) अधिनियम, १९५० (१९५० चा अधिनियम क्रमांक १२) आणि राष्ट्र प्रतिष्ठा अपमान प्रतिबंध अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा अधिनियम क्रमांक ६९) यांच्या तरतुदींद्वारे राष्ट्रध्वज लावण्याचे नियमन केले जात आहे. सर्व संबंधितांच्या मार्गदर्शनासाठी व हितासाठी, भारतीय ध्वज संहिता, २००२ मध्ये याबाबतचे सर्व कायदे, संकेत, प्रथा व सूचना एकत्रित करण्याचा एक प्रयत्न केला आहे.

सोयीसाठी भारतीय ध्वज संहिता, २००२ ची तीन भागांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. संहितेच्या भाग एक मध्ये राष्ट्रध्वजाच्या सर्वसाधारण वर्णनाचा समावेश आहे. संहितेच्या भाग दोनमध्ये जनतेतील कोणतीही व्यक्ती, खाजगी संघटना, शैक्षणिक संस्था, इत्यादींना राष्ट्रध्वज लावण्याबाबत माहिती दिलेली आहे. संहितेचा भाग तीन हा केंद्र सरकार व राज्य सरकारे आणि त्यांच्या संघटना व अभिकरणे यांनी राष्ट्रध्वज लावण्यासंबंधातील आहे.

भारतीय ध्वज संहिता, २००२ ही २६ जानेवारी २००२ पासून अंमलात येत आहे आणि ती विद्यमान भारतीय ध्वज संहितेची जागा घेईल.

भाग एक

सर्वसाधारण

१.१. राष्ट्रध्वज तीन रंगांच्या पट्ट्यांचा असून तो समान रुंदीच्या तीन आयताकृती पट्ट्या किंवा जोड-पट्ट्या यांचा मिळून बनलेला असेल. सर्वांत वरची पट्टी भारतीय केशरी रंगाची असेल तर खालची पट्टी भारतीय हिरव्या रंगाची असेल. मधली पट्टी पांढऱ्या रंगाची असेल व तिच्या मध्यभागी समान अंतराच्या २४ आऱ्यांचे नेव्ही ब्ल्यू रंगाचे (Navy Blue) अशोक चक्राचे चिन्ह असेल. अशोक चक्र हे विशेषकरून स्क्रिन प्रिंट केलेले किंवा अन्य प्रकारे प्रिंट केलेले किंवा स्टेन्सिल केलेले अथवा योग्यरीतीने भरतकाम केलेले असेल आणि ते ध्वजाच्या दोन्ही बाजूंनी पांढऱ्या पट्टीच्या मध्यभागी पूर्णतः दिसेल असे असेल.

१.२. भारताचा राष्ट्रध्वज, हाताने कातलेल्या व हाताने विणलेल्या लोकर/सूत/सिल्क/खादी कापडापासून बनविलेला असेल.

१.३. राष्ट्रध्वज आयताकृती आकाराचा असेल. ध्वजाची लांबी व उंची (रूंदी) याचे प्रमाण ३ : २ इतके असेल.

१.४. राष्ट्रध्वजाचे प्रमाणित आकार पुढीलप्रमाणे असतील :–

ध्वजाच्या आकाराचा क्रमांक	आकार (मि.मी.)
१	६,३०० × ४,२००
२	३,६०० × २,४००
३	२,७०० × १,८००
४	१,८०० × १,२००
५	१,३५० × ९००
६	९०० × ६००
७	४५० × ३००
८	२२५ × १५०
९	१५० × १००

१.५. ध्वज लावण्यासाठी, त्याचा योग्य तो आकार निवडण्यात यावा. ४५० × ३०० मि.मी. आकाराचे ध्वज अति विशेष मान्यवर व्यक्तींच्या विमानांकरिता आहेत, २२५ × १५० मि.मी. आकाराचे ध्वज मोटारगाड्यांवर लावण्याकरिता आहेत व १५० × १०० मि.मी. आकाराचे ध्वज टेबलावर लावण्याकरिता आहेत.

भाग दोन

जनतेतील कोणत्याही व्यक्ती, खाजगी संघटना, शैक्षणिक संस्था, इत्यादींनी ध्वजारोहण करणे/राष्ट्रध्वज लावणे/राष्ट्रध्वजाचा उपयोग करणे.

कलम एक

२.१. बोधचिन्हे व नावे (अनुचित वापरास प्रतिबंध) अधिनियम, १९५०* आणि राष्ट्र प्रतिष्ठा, अपमान प्रतिबंध अधिनियम, १९७१** आणि या विषयावर अधिनियमित केलेला इतर कोणताही कायदा यांत तरतूद केलेल्या मर्यादांव्यतिरिक्त सर्वसाधारण जनतेतील कोणत्याही व्यक्तीं, खाजगी संघटना, शैक्षणिक संस्था इत्यादींना राष्ट्रध्वज लावण्यावर कोणतेही निर्बंध असणार नाहीत. उपरोक्त अधिनियमाच्या तरतुदी विचारात घेता,--

(एक) बोधचिन्हे व नावे (अनुचित वापरास प्रतिबंध) अधिनियम, १९५०* चा भंग करून वाणिज्यिक प्रयोजनासाठी ध्वजाचा वापर करता येणार नाही.

(दोन) कोणत्याही व्यक्तीस किंवा वस्तुस मानवंदना देण्यासाठी ध्वज खाली आणता येणार नाही.

***बोधचिन्हे व नावे (अनुचित वापरास प्रतिबंध) अधिनियम, १९५०**

कलम २ : या अधिनियमामध्ये, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर :--

(क) " बोधचिन्ह " याचा अर्थ अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेले असे कोणतेही बोधचिन्ह, मुद्रा, ध्वज, अधिचिन्ह, कुलचिन्ह किंवा चित्र प्रतिरुपण असा आहे.

कलम ३ : त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, केंद्र शासन विहित करील अशी प्रकरणे व अशी परिस्थिती खेरीजकरून एरव्ही, कोणत्याही व्यक्तीला अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेले कोणतेही नाव किंवा बोधचिन्ह किंवा त्याची कोणतीही आभासी प्रतिकृती यांचा, केंद्र शासनाच्या किंवा शासनाने यासंबंधात प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही शासकीय अधिकाऱ्याच्या पूर्वपरवागीशिवाय, कोणताही व्यापार, व्यवसाय, आजिविका किंवा पेशा यांच्या प्रयोजनार्थ, अथवा कोणत्याही स्वामित्व हक्काच्या शीर्षकात, अथवा कोणत्याही व्यापार चिन्हात किंवा चिन्हाकृतीत वापर करता येणार नाही किंवा वापर चालू ठेवता येणार नाही.

टीप : भारताचा राष्ट्रीय ध्वज हा या अधिनियमाच्या अनुसूचीमध्ये बोधचिन्ह म्हणून विनिर्दिष्ट करण्यात आला आहे.

**** राष्ट्र प्रतिष्ठा अवमान प्रतिबंध अधिनियम, १९७१**

कलम २ : जो कोणी, कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी किंवा कोणत्याही अन्य ठिकाणी लोकांच्या देखत भारतीय राष्ट्रध्वज किंवा त्याचा कोणताही भाग जाळील, छिन्नविच्छिन्न करील, विरुप करील, त्याचे पावित्र्य विटाळील, तो विद्रुप करील, नष्ट करील, पायांखाली तुडवील किंवा अन्यथा त्याची बेअदबी करील (मग ती तोंडी किंवा लेखी शब्दाद्वारे असो वा कृतीद्वारे असो) त्याला तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीचा कारावास किंवा द्रव्यदंड, किंवा दोन्ही शिक्षा होतील.

स्पष्टीकरण १.--कायदेशीर मार्गाने भारतीय राष्ट्रध्वजात बदल घडवून आणण्याच्या हेतूने, भारतीय राष्ट्रध्वजाबाबत किंवा शासनाच्या कोणत्याही उपाययोजनांबाबत नापसंती दर्शविणारे अभिप्राय व्यक्त करण्याने किंवा त्यावर टीकाटिप्पणी करण्याने या कलमान्वये कोणताही अपराध घडणार नाही.

स्पष्टीकरण २.--" भारतीय राष्ट्रध्वज " या शब्दप्रयोगात, कोणत्याही पदार्थापासून तयार केलेले किंवा कोणत्याही पदार्थावर चितारलेले भारतीय राष्ट्रध्वजाचे किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाचे अगर भागांचे चित्र, रंगीत चित्र, रेखाटन किंवा छायाचित्र, अथवा अन्य दृश्य प्रतिरुपण अंतर्भूत आहे.

स्पष्टीकरण ३.--" सार्वजनिक ठिकाण " या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, जनतेने वापरावी हा हेतू असलेली किंवा जेथे त्यांना प्रवेश असेल अशी कोणतीही जागा असा आहे, व त्यात कोणत्याही सार्वजनिक वाहनाचा अंतर्भाव आहे.

(तीन) ज्या प्रसंगी, शासनाने दिलेल्या निदेशांनुसार सरकारी इमारतींवरील ध्वज अर्ध्यावर उतरविण्यात येतो त्या प्रसंगाखेरीज ध्वज अर्ध्यावर उतरविण्यात येणार नाही ;

(चार) खाजगी अंत्यसंस्कारासह जे कोणतेही असेल अशा कोणत्याही स्वरूपातील आच्छादन म्हणून ध्वजाचा वापर करता येणार नाही ;

(पाच) ध्वजाचा कोणत्याही प्रकारच्या पोशाखाचा अथवा गणवेशाचा भाग म्हणून वापर करता येणार नाही किंवा त्याचे उशा, हातरुमाल, हातपुसणे यांवर किंवा कोणत्याही पोषाख साहित्यावर भरतकाम करता येणार नाही किंवा छपाई करता येणार नाही ;

(सहा) ध्वजावर कोणत्याही प्रकारची अक्षरे लिहिता येणार नाहीत;

(सात) ध्वजाचा कोणतीही वस्तू घेण्याचे, देण्याचे, बांधण्याचे किंवा वाहून नेण्याचे साधन म्हणून वापर करता येणार नाही ;

परंतु, विशेष प्रसंगी आणि प्रजासत्ताक दिन व स्वातंत्र्य दिन यांसारख्या राष्ट्रीय दिनी तो साजरे करण्याचा एक भाग म्हणून ध्वज फडकविण्यापूर्वी ध्वजाच्या आतील भागात फुलांच्या पाकळ्या ठेवण्यास कोणतीही हरकत असणार नाही ;

(आठ) एखाद्या पुतळ्याचे अनावरण करण्यासारख्या प्रसंगी, ध्वजाचा वापर करण्यात येईल तेव्हा तो सुस्पष्टपणे व वेगळा दिसेल अशाप्रकारे लावण्यात यावा आणि त्याचा पुतळा किंवा स्मारकाचे आवरण म्हणून वापर करता येणार नाही ;

(नऊ) ध्वजाचा वक्त्याचा टेबल (डेस्क) झाकण्यासाठी वापर करता येणार नाही किंवा वक्त्याच्या व्यासपीठावर आच्छादता येणार नाही ;

(दहा) ध्वजाचा जाणीवपूर्वक भूमिशी किंवा जमिनीशी स्पर्श होऊ देऊ नये किंवा तो पाण्यावरून फरफटत नेऊ नये ;

(अकरा) ध्वज मोटार वाहन, रेल्वे गाडी, जहाज किंवा विमान यांच्या झडपावर, छतावर, बाजूंवर किंवा पाठीमागच्या बाजूस आच्छादता येणार नाही ;

(बारा) ध्वजाचा एखाद्या इमारतीचे आच्छादन म्हणून वापर करता येणार नाही ; आणि

(तेरा) ध्वजाचा '' केशरी '' रंगाचा पट्टा खालच्या बाजूस येईल अशाप्रकारे जाणीवपूर्वक ध्वज लावता येणार नाही.

२.२. जनतेतील कोणतीही व्यक्ती, खाजगी संघटना किंवा शैक्षणिक संस्था यांना राष्ट्रध्वजाची प्रतिष्ठा व सन्मान राखून सर्व प्रसंगांच्या व समारंभाच्या दिवशी किंवा अन्यथा ध्वजारोहण करता येईल. राष्ट्रध्वज लावता येईल.

(एक) ज्या ज्या ठिकाणी राष्ट्रध्वज लावण्यात येईल अशा प्रत्येक ठिकाणी त्याची प्रतिष्ठा राखून आणि तो स्पष्टपणे दिसेल अशा रीतीने लावला पाहिजे ;

(दोन) फाटलेला अथवा चुरगळलेला ध्वज लावण्यात येऊ नये ;

(तीन) ध्वज अन्य कोणत्याही, ध्वजासोबत किंवा ध्वजांसोबत एकाच वेळी एकाच काठीवर फडकवू नये;

(चार) या संहितेच्या भाग तीनच्या कलम नऊ मध्ये अंतर्भूत केलेल्या तरतुदींव्यतिरिक्त कोणत्याही वाहनांवर ध्वज लावण्यात येऊ नये ;

(पाच) जेव्हा एखाद्या वक्त्याच्या व्यासपीठावर ध्वज लावायचा असेल तेव्हा वक्त्याचे तोंड श्रोत्यांकडे असताना त्याच्या उजव्या बाजूकडे ध्वज लावण्यात यावा किंवा वक्त्याच्या पाठीमागे लावताना तो भिंतीवर वक्त्याच्या पाठीमागे वरच्या बाजूला लावावा ;

(सहा) जेव्हा ध्वज भिंतीवर सपाट व आडवा लावण्यात आला असेल तेव्हा ध्वजातील केशरी रंगाचा पट्टा सर्वांत वर असावा, आणि जेव्हा ध्वज उभा लावण्यात आला असेल तेव्हा ध्वजातील केशरी रंगाचा पट्टा त्याच्या (ध्वजाच्या) उजव्या बाजूस असावा (म्हणजे ध्वजाकडे तोंड करून उभ्या असलेल्या व्यक्तीच्या डाव्या बाजूस असावा) ;

(सात) राष्ट्रध्वज, या संहितेच्या भाग एक मध्ये विहित केलेल्या प्रमाण विनिर्देशांशी शक्य तेवढ्या प्रमाणात अनुरूप असावा ;

(आठ) राष्ट्रध्वजापेक्षा ऊंच किंवा राष्ट्रध्वजाच्या वर किंवा त्याच्या बरोबरीने अन्य कोणताही ध्वज किंवा पताका लावू नये; तसेच ज्या काठीवर ध्वज फडकत ठेवला असेल त्या काठीवर किंवा त्या काठीच्या वरच्या टोकावर फुले किंवा हार यासह कोणतीही वस्तू ठेवू नये अथवा बोधचिन्ह लावू नये ;

(नऊ) ध्वजाचा तोरण, गुच्छ अथवा पताका म्हणून किंवा अन्य कोणत्याही प्रकारे शोभेसाठी उपयोग करू नये ;

(दहा) कागदापासून तयार केलेला ध्वज जनतेला महत्त्वपूर्ण अशा राष्ट्रीय, सांस्कृतिक व क्रीडा विषयक कार्यक्रमांच्या वेळी लावता येईल. तथापि, असे कागदी ध्वज अशा कार्यक्रमानंतर जमिनीवर टाकू नयेत किंवा फेकू नयेत. ध्वजाची प्रतिष्ठा राखून शक्यतोवर खाजगीरीत्या त्याची विल्हेवाट लावावी ;

(अकरा) जेव्हा ध्वज मोकळ्या जागेत लावावयाचा असेल तेव्हा हवामानाची स्थिती विचारात न घेता शक्यतोवर तो सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत लावण्यात यावा ;

(बारा) ध्वज फाटेल अशा कोणत्याही रीतीने तो लावू नये किंवा बांधू नये ; आणि

(तेरा) जेव्हा ध्वज फाटला असेल किंवा मळल्यामुळे खराब झाला असेल तेव्हा विशेषतः जाळून किंवा त्याची प्रतिष्ठा राखली जाईल अशा अन्य कोणत्याही पद्धतीने तो खाजगीरीत्या संपूर्णपणे नष्ट करावा.

कलम-दोन

२.३. ध्वजाविषयीची आदरभावना वृद्धिंगत करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रध्वज शैक्षणिक संस्थांमध्ये (शाळा, महाविद्यालये, क्रीडा शिबिरे, बालवीरांची शिबिरे इत्यादी मध्ये) लावता येईल. याबाबत मार्गदर्शनपर अनुदेशांचा एक आदर्श संच खाली देण्यात आला आहे :--

(एक) शाळेतील विद्यार्थ्यांनी मोकळ्या चौरस जागेत शिस्तबद्ध रीतीने असे उभे रहावे की, या चौरस जागेच्या तीन बाजूस विद्यार्थी असतील आणि चौथ्या बाजूच्या मध्यभागी ध्वजस्तंभ असेल. मुख्याध्यापक, विद्यार्थी नेता आणि ध्वज फडकवणारी व्यक्ती (मुख्याध्यापकाव्यतिरिक्त अन्य व्यक्ती असेल तर) हे ध्वजस्तंभाच्या मागे तीन पावले उभे राहतील.

(दोन) विद्यार्थी आपआपल्या वर्गानुसार व दहा-दहाच्या (किंवा विद्यार्थी संख्येनुसार कमी-अधिक विद्यार्थी संखेच्या) तुकड्या करून रांगेत उभे राहतील. या तुकड्या एकामागे दुसरी अशा पद्धतीने उभ्या कराव्यात. वर्गाच्या विद्यार्थी नेत्याने त्याच्या वर्गाची जी पहिली रांग असेल तिच्या उजवीकडे उभे रहावे आणि वर्गशिक्षकाने आपल्या वर्गाच्या शेवटच्या रांगेच्या मागे तीन पावले, मध्यभागी उभे रहावे. सर्वात वरचा वर्ग उजवीकडील टोकास याप्रमाणे वरिष्ठतम वर्गाच्या क्रमानुसार वर्गांची व्यवस्था करण्यात यावी.

(तीन) प्रत्येक रांगेमधील अंतर कमीत कमी एका पावलाइतके (३० इंच) असावे; आणि तुकड्या-तुकड्यांमधील अंतरही तेवढेच असावे.

(चार) जेव्हा प्रत्येक तुकडी किंवा वर्ग तयार असेल तेव्हा, वर्गनेता एक पाऊल पुढे टाकील आणि शाळेच्या निवडलेल्या विद्यार्थी नेत्याला सलामी देईल. सर्व तुकड्या तयार झाल्यावर लगेचच विद्यार्थी नेता मुख्याध्यापकांपाशी जाईल आणि त्यांना सलामी देईल. मुख्याध्यापक ही सलामी स्वीकारतील. यानंतर ध्वज फडकवण्यात येईल. या कामी विद्यार्थी नेता सहाय्य करील.

(पाच) ध्वज प्रत्यक्षपणे फडकवण्यापूर्वी संचलनाचा (किंवा विद्यार्थ्यांच्या समूहांचा) प्रमुख असलेला शाळेतील विद्यार्थ्यांचा नेता संचलनातील विद्यार्थ्यांना सावधान स्थितीमध्ये उभे राहण्याचा आदेश देईल, आणि ध्वज फडकायला लागेल तेव्हा त्यांना ध्वजाला सलामी देण्याचा आदेश देईल. संचलनातील विद्यार्थ्यांनी थोडा वेळ सलामीच्या स्थितीत उभे रहावे आणि त्यानंतर " पूर्ववत " हा आदेश मिळाल्यानंतर परत सावधान स्थितीत उभे रहावे.

(सहा) ध्वजाला सलामी दिल्यानंतर राष्ट्रगीत होईल. राष्ट्रगीत चालू असेपर्यंत संचलनातील विद्यार्थांनी सावधान स्थितीत उभे रहावे.

(सात) जेव्हा प्रतिज्ञा घ्यावयाची असेल अशा सर्व प्रसंगी, राष्ट्रगीत झाल्यानंतर प्रतिज्ञा घ्यावी. प्रतिज्ञा घेतली जात असेल तेव्हा विद्यार्थी समूहाने सावधान स्थितीत उभे रहावे आणि मुख्याध्यापक समारंभपूर्वक प्रतिज्ञा म्हणतील व विद्यार्थी समूह त्यांच्या मागोमाग प्रतिज्ञा म्हणेल.

(आठ) राष्ट्रध्वजाशी एकनिष्ठ राहण्याची प्रतिज्ञा घेताना शाळांनी अनुसरावयाची पद्धती पुढीलप्रमाणे असेल :--

हात जोडून उभे राहून सर्वांनी पुन्हा एकत्रितपणे पुढीलप्रमाणे प्रतिज्ञा म्हणावी :--

" मी राष्ट्रध्वजाशी आणि तो ज्याचे प्रतिक आहे त्या सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताकाशी एकनिष्ठ राहण्याची प्रतिज्ञा करतो. "

भाग-तीन

केंद्र सरकार व राज्य शासने आणि त्यांच्या संघटना व अभिकरणे यांनी ध्वजारोहण करणे, राष्ट्रध्वज लावणे

कलम एक

संरक्षणविषयक आस्थापना/परदेशातील प्रतिनिधी मंडळाचे प्रमुख/चौक्या

३.१. राष्ट्रध्वज लावण्याबाबत स्वतःचे नियम असणाऱ्या संरक्षणविषयक आस्थापनांना या भागातील तरतुदी लागू असणार नाहीत.

३.२. ज्या देशांत राजनैतिक व वाणिज्यिक प्रतिनिधींनी आपापल्या मुख्यालयांवर व अधिकृत निवासस्थानांवर आपले राष्ट्रध्वज लावण्याची प्रथा आहे. अशा परदेशातील प्रतिनिधी मंडळाच्या प्रमुखांच्या मुख्यालयांवर/चौकीवर व निवासस्थानांवरसुद्धा राष्ट्रध्वज लावावा.

कलम दोन

सरकारीरित्या ध्वज लावणे

३.३. वरील कलम एकमध्ये अंतर्भूत असलेल्या तरतुदींस अधीन राहून, या भागामध्ये अंतर्भूत असलेल्या तरतुदींचे अनुपालन करणे हे सर्व सरकारांना व त्यांच्या संघटनांना/अभिकरणांना अनिवार्य असेल.

३.४. सरकारीरित्या ध्वज लावण्याच्या सर्व प्रसंगी, भारतीय मानक संस्थेने (ब्युरो ऑफ इंडियन स्टँडर्ड) ठरवून दिलेल्या प्रमाणानुसार आणि त्या संस्थेचे प्रमाणचिन्ह असलेला ध्वजच वापरण्यात यावा. इतर प्रसंगीसुद्धा केवळ अशाच प्रकारचे योग्य आकाराचे ध्वज लावले जाणे इष्ट आहे.

कलम तीन

ध्वज लावण्याची योग्य पद्धत

३.५. ज्या ज्या ठिकाणी ध्वज लावण्यात येईल अशा प्रत्येक ठिकाणी त्याची प्रतिष्ठा राखून तो स्पष्टपणे दिसेल अशा रीतीने लावला पाहिजे.

३.६. जेथे कोणत्याही सरकारी इमारतींवर ध्वज लावण्याची प्रथा आहे, तेथे त्या इमारतींवर रविवार व सुट्टीचे दिवस धरून सर्व दिवशी ध्वज लावण्यात येईल आणि या संहितेमध्ये तरतूद केली असेल

ती खेरीजकरून हवामान कसेही असले तरी सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत ध्वज लावण्यात येईल. अशा इमारतींवर रात्रीसुद्धा ध्वज लावता येईल. मात्र काही अगदी विशेष प्रसंगीच तो रात्री लावावा.

३.७. ध्वजारोहणाचे वेळी ध्वज नेहमी झर्रकन वर चढवावा आणि उतरविताना मात्र तो सावकाशपणे व विधीपूर्वक उतरविण्यात यावा. जेव्हा ध्वजारोहणाची व ध्वजउतरवण्याची क्रिया समर्पक बिगुलाच्या सुरांवर करावयाची असेल तेव्हा ध्वजारोहणाची व ध्वज उतरविण्याची क्रिया त्या सुरांच्या बरोबरच झाली पाहिजे.

३.८. जेव्हा खिडकीची कड, सज्जा अगर इमारतीचा पुढील भाग अशा ठिकाणी आडव्या किंवा तिरक्या बसविलेल्या काठीवरून ध्वज फडकविण्यात येतो तेव्हा ध्वजाची केशरी रंगाची बाजू काठीच्या वरच्या टोकाकडे असावी.

३.९. जेव्हा ध्वज भिंतीवर सपाट व आडवा लावण्यात आला असेल तेव्हा ध्वजातील केशरी रंगाचा पट्टा सर्वात वर असावा, आणि जेव्हा ध्वज उभा लावण्यात आला असेल तेव्हा ध्वजातील केशरी रंगाचा पट्टा त्याच्या (ध्वजाच्या) उजव्या बाजूस असावा म्हणजे ध्वजाकडे तोंड करून उभ्या असलेल्या व्यक्तीच्या डाव्या बाजूस असावा.

३.१०. जेव्हा एखाद्या वक्त्याच्या व्यासपीठावर ध्वज लावावयाचा असेल तेव्हा वक्त्याचे तोंड श्रोत्यांकडे असताना त्याच्या उजवीकडे काठीवर ध्वज लावण्यात यावा अथवा वक्त्याच्या पाठीमागे लावताना तो भिंतीवर वक्त्याच्या पाठीमागे वरच्या बाजूस लावावा.

३.११. एखाद्या पुतळ्याच्या अनावरण करण्यासारख्या प्रसंगी ध्वजाचा वापर करण्यात येईल तेव्हा तो सुस्पष्टपणे व वेगळा दिसेल अशा प्रकारे लावण्यात यावा.

३.१२. जेव्हा ध्वज एखाद्या मोटार कारवर लावण्यात येईल तेव्हा तो एकतर मोटारीच्या बॉनेटवर मध्यभागी मजबूतपणे बसविलेल्या सळईवर किंवा मोटारीच्या समोरील उजव्या बाजूस लावण्यात यावा.

३.१३. जेव्हा एखाद्या मिरवणुकीत अथवा संचलनाच्या वेळी ध्वज फडकत न्यावयाचा असेल तेव्हा एकतर तो कवायतीने चालणाऱ्यांच्या उजव्या बाजूस म्हणजेच खुद्द ध्वजाच्या उजव्या बाजूस असावा किंवा जर अशा प्रसंगी इतर आणखी ध्वजांची रांग असेल तर तो त्या रांगेच्या मध्यभागी पुढे असावा.

कलम-चार

ध्वज लावण्याची चुकीची पद्धत

३.१४. फाटलेला अथवा चुरगळलेला ध्वज लावता कामा नये.

३.१५. कोणत्याही व्यक्तीस किंवा वस्तुस मानवंदना देण्यासाठी ध्वज खाली आणू नये.

३.१६. दुसरा कोणताही ध्वज अगर पताका राष्ट्रध्वजापेक्षा उंच किंवा राष्ट्रध्वजावर आणि यात यापुढे तरतूद केली असेल ते खेरीजकरुन त्याच्या बरोबरीने लावू नये; तसेच ज्या काठीवर ध्वज फडकत असेल त्या काठीवर किंवा त्या काठीच्या वरच्या टोकावर फुले किंवा हार यांसह कोणतीही वस्तु ठेऊ नये अथवा बोधचिन्ह लावू नये.

३.१७. ध्वजाचा तोरण, गुच्छ अथवा पताका म्हणून किंवा अन्य कोणत्याही प्रकारे शोभेसाठी उपयोग करू नये.

३.१८. ध्वजाचा वक्त्याचे टेबल (डेस्क) झाकण्यासाठी अथवा वक्त्याच्या व्यासपीठावर पडदा म्हणून राष्ट्रध्वजाचा वापर करू नये.

३.१९. ध्वजाचा " केशरी " रंगाचा पट्टा खालच्या बाजूस येईल अशा प्रकारे ध्वज लावू नये.

३.२०. ध्वजाचा भूमिशी किंवा जमिनीशी स्पर्श होऊ देऊ नये अथवा तो पाण्यावरून फरफटत नेऊ नये.

३.२१. ध्वज फाटेल अशा पद्धतीने लावू नये अथवा बांधू नये.

कलम-पाच

गैरवापर

३.२२. कोणत्याही स्वरूपात ध्वजाचा आच्छादन म्हणून वापर करता येणार नाही. सरकारमार्फत अथवा सेनादलांमार्फत तसेच केंद्रीय निमलष्करी दले यांच्यामार्फत काढण्यात येणाऱ्या अंत्ययात्रांचे प्रसंग यास अपवाद असतील, असे प्रसंग पुढे दिले आहेत.

३.२३. ध्वजाचा मोटर वाहन, रेल्वेगाडी किंवा जहाज यांच्या झडपांवर, छतांवर, बाजूंवर किंवा पाठीमागच्या बाजूस आच्छादन म्हणून वापर करता येणार नाही.

३.२४. ध्वज फाटेल किंवा तो मलिन होईल अशा प्रकारे त्याचा वापर येणार नाही किंवा तो ठेवता येणार नाही.

३.२५. ध्वज फाटला असेल अथवा मळल्यामुळे खराब झाला असेल तर तो कोठेतरी फेकून देऊ नये अथवा त्याचा अवमान होईल अशा रीतीने त्याची विल्हेवाट लावू नये. परंतु अशा परिस्थितीत ध्वज खाजगीरित्या शक्य तर जाळून किंवा त्याचा मान राखला जाईल अशा अन्य रीतीने तो संपूर्णतः नष्ट करावा.

३.२६. ध्वजाचा एखाद्या इमारतीचे आच्छादन म्हणून वापर करता येणार नाही.

३.२७. ध्वजाचा पोषाखाचा अथवा कोणत्याही प्रकारच्या गणवेशाचा भाग म्हणून वापर करता येणार नाही. तसेच त्याचे उशा, हातरुमाल, हात पुसणे किंवा पेट्या यावर भरतकाम करता येणार नाही. अगर छपाई करता येणार नाही.

३.२८. ध्वजावर कोणत्याही प्रकारची अक्षरे लिहिता येणार नाही.

३.२९. ध्वजाचा जाहिरातीच्या कोणत्याही स्वरूपात वापर करता येणार नाही. अथवा ध्वज फडकविण्यात आलेल्या ध्वजस्तंभाचा एखादे जाहिरात चिन्ह लावण्यासाठी वापर करता येणार नाही.

३.३०. ध्वजाच्या कोणतीही वस्तू घेण्याचे, देण्याचे, बांधण्याचे अगर वाहून नेण्याचे साधन म्हणून वापर करता येणार नाही.

परंतु, विशेष प्रसंग आणि प्रजासत्ताक दिन व स्वातंत्र्य दिन यांसारखे राष्ट्रीय सणांचे दिवस साजरा करण्याचा एक भाग म्हणून राष्ट्रध्वज फडकविण्यापूर्वी ध्वजाच्या आतील भागात फुलांच्या पाकळ्या ठेवण्यास कोणतीही हरकत असणार नाही.

कलम-सहा

सलामी

३.३१. ध्वजारोहण करण्याच्या अथवा ध्वजावतरणाच्या प्रसंगी अथवा एखाद्या संचालनामधून ध्वज नेण्यात येत असताना अथवा पाहणी करीत असताना उपस्थित असलेल्या सर्व व्यक्तींनी ध्वजाकडे तोंड करून सावधान स्थितीत उभे रहावे, गणवेशात उपस्थित असलेल्या व्यक्तींनीं त्याला उचित रीतीने सलामी द्यावी जेव्हा ध्वज दलाबरोबर नेला जातो तेव्हा तेथे उपस्थित असलेल्या व्यक्ती, तो समोरुन नेला जात असताना, सावधान स्थितीत उभ्या राहतील किंवा सलामी देतील. उच्चपदस्थ व्यक्तीला शिरोवस्त्र (head dress) न घालता सलामी घेतली तरी चालेल.

कलम-सात

इतर राष्ट्रे व संयुक्त राष्ट्रसंघ यांच्या ध्वजासमवेत राष्ट्रध्वज लावणे

३.३२. आपला राष्ट्रध्वज हा जेव्हा इतर देशांच्या ध्वजांबरोबर सरळ रांगेत उभारावयाचा असेल, तेव्हा तो उजवीकडे टोकाशी उभारावा, म्हणजे जर एखादा निरीक्षक ध्वजाच्या रांगेच्या मध्यभागी प्रेक्षकांकडे तोंड करून उभा राहिला तर राष्ट्रध्वज त्याच्या उजव्या हाताला टोकाकडे असावा. ध्वजाचे स्थान पुढील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे असावे :—

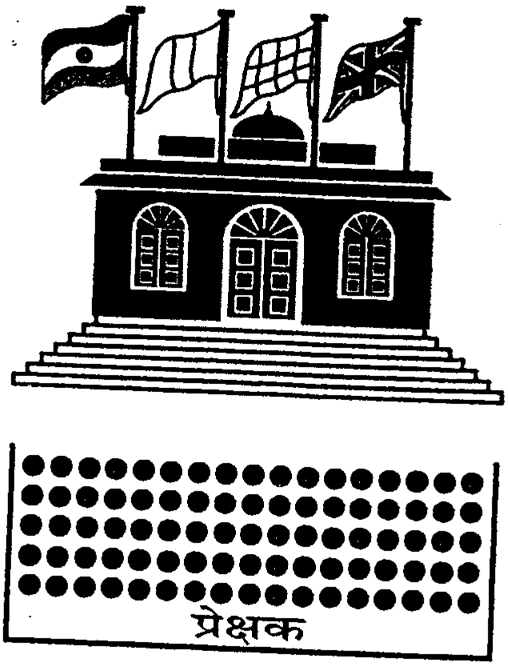

३.३३. आपल्या राष्ट्रध्वजानंतर परदेशांचे राष्ट्रध्वज त्या त्या देशांच्या नावांच्या इंग्रजी पाठाच्या आधारे वर्णक्रमानुसार उभारावे त्याशिवाय ध्वजाच्या रांगेत सुरुवातीला आणि शेवटीही आपला राष्ट्रध्वज उभारता येईल आणि देशांच्या नावांच्या इंग्रजी वर्णक्रमाप्रमाणे सामान्यपणे जेथे त्याचे स्थान येईल तेथेही तो उभारता येईल. आपला राष्ट्रध्वज सर्वात अगोदर उभारण्यात यावा आणि सर्वात शेवटी उतरविण्यात यावा.

३.३४. ध्वज जर खुल्या वर्तुळात म्हणजे एखाद्या कंसाकार अगर चापाकृति रचनेत वा अर्धवर्तुळात उभारावयाचे असतील तर या कलमाच्या अगोदरच्या खंडात सांगितलेल्या पद्धतीचा अवलंब करण्यात यावा, ध्वज जर बंद वर्तुळात म्हणजेच पूर्ण वर्तुळात उभारवयाचे असतील तर, राष्ट्रध्वज वर्तुळाच्या सुरुवातीस उभारावा आणि इतर देशांचे ध्वज घड्याळाच्या काट्याच्या दिशेने उजवीकडून डावीकडे उभारावेत की जेणेकरून शेवटचा ध्वज राष्ट्रध्वजाच्या शेजारी यावा. ध्वजाच्या वर्तुळाची सुरुवात किंवा अखेर दर्शविण्यासाठी वेगवेगळे राष्ट्रध्वज उभारण्याची आवश्यकतां नाही. अशा प्रकारच्या बंद वर्तुळात राष्ट्रध्वजाचा त्याच्या वर्णक्रमानुसार येणाऱ्या जागी देखील समावेश करावा.

३.३५. भिंतीवर दोन काठ्या फुलीसारख्या एकावर एक ठेवून त्यावर राष्ट्रध्वज दुसऱ्या एखाद्या ध्वजाबरोबर लावावयाचा असेल तर अशा वेळी, राष्ट्रध्वज उजवीकडे म्हणजे ध्वजाच्या उजव्या बाजूला असावा आणि राष्ट्रध्वजाची काठी वरच्या बाजूस व दुसऱ्या ध्वजाची काठी मागे असावी. पुढील आकृतीत ध्वजाचे स्थान दर्शविले आहे :--

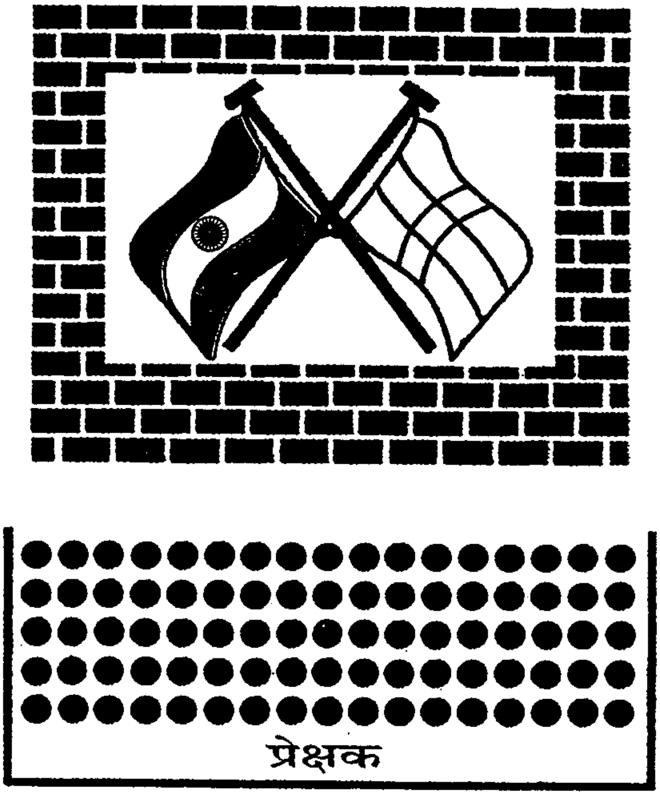

३.३६. जेव्हा संयुक्त राष्ट्रसंघाचा ध्वज राष्ट्रध्वजाबरोबर फडकवायचा असेल तेव्हा, राष्ट्रध्वजाच्या कोणत्याही बाजूला तो लावता येतो. याबाबत नेहमीची पद्धत अशी की, ध्वजाचे तोंड ज्या दिशेला असेल तिच्या उजवीकडच्या टोकाला (म्हणजे ध्वजाच्या काठ्यांकडे बघणाऱ्यांच्या अगदी डावीकडच्या टोकाकडे) राष्ट्रध्वज लावावा. ध्वजाचे स्थान खालील आकृतीत दाखविले आहे :—

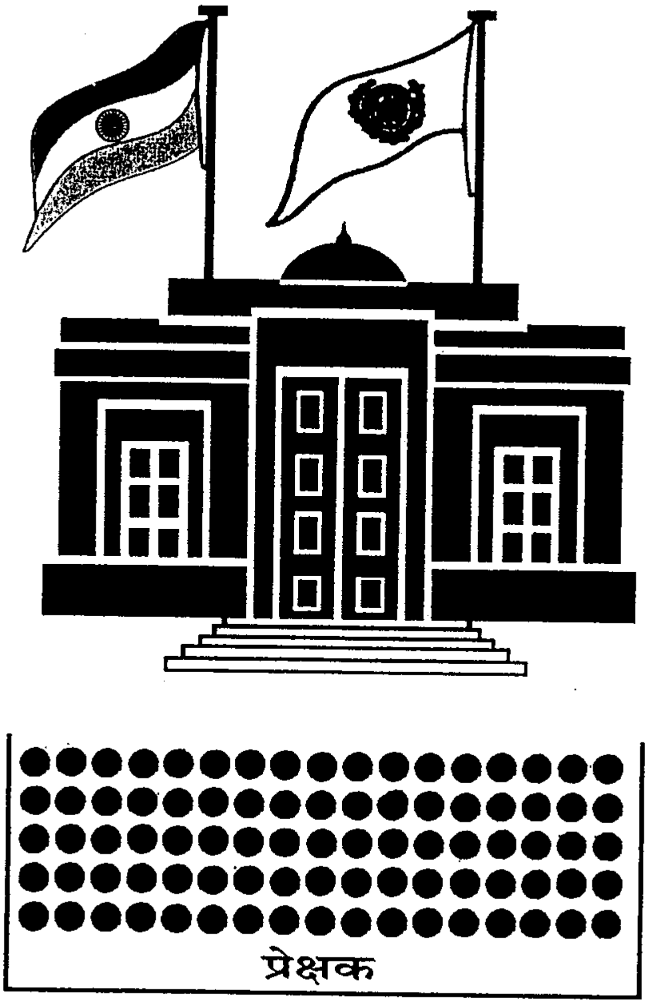

३.३७. जेव्हा राष्ट्रध्वज इतर देशांच्या ध्वजाबरोबर फडकवायचा असेल तेव्हा, सर्व ध्वजांच्या काठ्या सारख्या आकाराच्या असाव्यात. शांततेच्या काळात एका राष्ट्राच्या ध्वजाच्यावर दुसऱ्या राष्ट्राचा ध्वज लावणे आंतरराष्ट्रीय परिपाठाप्रमाणे निषिद्ध आहे.

३.३८. राष्ट्रध्वज एकाच काठीवर एकाच वेळी अन्य कोणत्याही ध्वजाबरोबर किंवा ध्वजांबरोबर लावू नये. निरनिराळ्या ध्वजांसाठी निरनिराळ्या काठ्या असाव्यात.

कलम आठ

सरकारी इमारतींवर / शासकीय निवासस्थानांवर ध्वज लावणे

३.३९. सामान्यतः उच्च न्यायालये, सचिवालये, आयुक्तांची कार्यालये, जिल्हाधिकारी कार्यालये, तुरुंग व जिल्हा मंडळे, नगरपालिका व जिल्हा परिषदा व विभागीय / सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमांची कार्यालये यांसारख्या इमारतींवरच ध्वज लावण्यात यावेत.

३.४०. सीमा प्रदेशामध्ये सीमा जकात नाकी, तपासणी नाकी, चौक्या यांवर आणि इतर विशेष जागा जेथे ध्वज उभारण्याचे विशेष महत्त्व आहे, अशा जागी ध्वज लावता येतील. तसेच सीमेवर गस्त घालणाऱ्या सैनिकांच्या छावण्यांवरही ध्वज लावता येतील.

३.४१. राष्ट्रपती, उप राष्ट्रपती, राज्यपाल व उप राज्यपाल जेव्हा आपल्या मुख्यालयात असतात तेव्हा त्यांच्या सरकारी निवासस्थानावर आणि जेव्हा ते आपल्या मुख्यालयाबाहेर दौऱ्यावर असतात, तेव्हा ते ज्या इमारतीमध्ये राहतात त्या इमारतीवर राष्ट्रध्वज लावण्यात यावा. तथापि, सरकारी निवासस्थानावर लावण्यात आलेला ध्वज. उच्चपदस्थ व्यक्तींनी मुख्यालय सोडताच खाली उतरवण्यात यावा आणि ते त्या मुख्यालयात परतताना इमारतीच्या मुख्य दाराशी येताच त्या इमारतीवर पुन्हा ध्वज चढवण्यात यावा. जेव्हा उच्चपदस्थ व्यक्ती मुख्यालयाबाहेरील ठिकाणी भेट देण्यास जातात तेव्हा त्या व्यक्ती ज्या इमारतीमध्ये राहत असतील त्या इमारतीच्या मुख्य दारात त्यांनी प्रवेश करताच त्या इमारतीवर ध्वज उभारण्यात यावा आणि त्यांनी ती जागा सोडताच ध्वज उतरवण्यात यावा. तथापि, प्रजासत्ताक दिन व स्वातंत्र्य दिन, महात्मा गांधी जयंती, राष्ट्रीय सप्ताह (६ ते १३ एप्रिल जालीयनवाला बाग, हुतात्मा स्मृती सप्ताह) तसेच भारत सरकारने विनिर्दिष्ट केल्यानुसार राष्ट्रीय आनंदोत्सवाच्या कोणत्याही इतर विशिष्ट दिवशी किंवा एखाद्या राज्याच्या त्या राज्याच्याबाबतीत स्थापनेच्या वर्धापन दिनी उच्चपदस्थ व्यक्ती मुख्यालयात असल्या किंवा नसल्या तरी अशा सरकारी निवासस्थानावर सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत ध्वज लावण्यात यावा.

३.४२. जेव्हा राष्ट्रपती, उप-राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधान एखाद्या संस्थेला भेट देतील त्यावेळी त्यांच्याविषयी आदर व्यक्त करण्याचे प्रतीक म्हणून संस्थेला तेथे राष्ट्रध्वज लावता येईल.

३.४३. जेव्हा राष्ट्राध्यक्ष, उप राष्ट्राध्यक्ष, सम्राट/राजा किंवा युवराज आणि पंतप्रधान यांसारख्या परदेशी उच्चपदस्थ व्यक्ती भारतास भेट देतात तेव्हा, परदेशी उच्चपदस्थ व्यक्तींचे स्वागत करणाऱ्या खाजगी संस्थांना कलम सातमध्ये अंतर्भूत केलेल्या नियमांप्रमाणे संबंधित परदेशी ध्वजासमवेत राष्ट्रध्वज लावता येईल आणि त्याचप्रमाणे अशा उच्चपदस्थ व्यक्ती त्या संस्थेस भेट द्यावयाच्या दिवशी ज्या ज्या सरकारी इमारतींना भेट देणार असतील त्या इमारतीवरही अशा प्रकारे ध्वज लावता येईल.

कलम नऊ

मोटार गाड्यांवर ध्वज लावणे

३.४४. मोटारगाड्यावर ध्वज लावण्याचे विशेष अधिकार फक्त पुढील व्यक्तींपुरतेच मर्यादित राहतील :—

(१) राष्ट्रपती ;

(२) उप-राष्ट्रपती ;

(३) राज्यपाल व उप-राज्यपाल ;

(४) परराष्ट्रातील भारताच्या अधिस्वीकृत प्रतिनिधी मंडळाचे/चौकीचे प्रमुख.

(५) पंतप्रधान आणि इतर कॅबिनेट मंत्री ;
केंद्रीय राज्यमंत्री व उप मंत्री ;
राज्याचे किंवा संघराज्य क्षेत्राचे मुख्यमंत्री, इतर कॅबिनेट मंत्री ;
राज्याचे किंवा संघराज्य क्षेत्राचे राज्यमंत्री व उप मंत्री ;

(६) लोकसभेचे अध्यक्ष ;
राज्यसभेचे उप सभापती ;
लोकसभेचे उपाध्यक्ष ;
विधानपरिषदेचे सभापती ;
राज्य आणि संघराज्य क्षेत्र विधानसभांचे अध्यक्ष ;
राज्यातील विधानपरिषदांचे उप सभापती ;
राज्य आणि संघराज्य क्षेत्र विधानसभांचे उपाध्यक्ष ;

(७) भारताचे मुख्य न्यायमूर्ती ;
सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश ;
उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायमूर्ती ;
उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश ;

३.४५. परिच्छेद ३.४४ च्या खंड (५) ते (७) मध्ये नमूद केलेल्या उच्चपदस्थ व्यक्तींना आवश्यक किंवा उचित वाटेल तेव्हा त्यांना आपल्या मोटारीवर राष्ट्रध्वज लावता येईल ;

३.४६. जेव्हा शासनाने पुरविलेल्या मोटारीतून परदेशी उच्चपदस्थ व्यक्ती प्रवास करीत असतील तेव्हा राष्ट्रध्वज त्या मोटारीच्या उजव्या बाजूस लावण्यात येईल आणि परदेशी उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या देशाचा ध्वज त्या मोटारीच्या डाव्या बाजूस लावण्यात येईल.

कलम दहा

रेल्वे व विमानांवर ध्वज लावणे

३.४७. राष्ट्रपती जेव्हा देशात खास रेल्वेने प्रवास करीत असतील तेव्हा, गाडी जेथून सुटत असेल त्या स्थानकाच्या फलाटाभिमुख बाजूने चालकाच्या कक्षामधून राष्ट्रध्वज लावण्यात यावा. खास गाडी स्थिर असेल तेव्हाच केवळ किंवा जेथे ती थांबणार असेल त्या स्थानकावर येताना ध्वज लावण्यात येईल.

३.४८. राष्ट्रपती, उप राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधान यांना परदेशात घेऊन जाणाऱ्या विमानावर राष्ट्रध्वज लावण्यात येईल. ज्या देशात ते जाणार असतील त्या देशाचा ध्वजही राष्ट्रध्वजाबरोबर लावावा. तसेच विमान, मार्गात ज्या ज्या देशांमध्ये थांबेल त्या त्या देशांचे राष्ट्रध्वजही मैत्रीसूचक सौजन्य व सदिच्छा यांचेनिदर्शक म्हणून लावावेत.

३.४९. राष्ट्रपती भारतात दौऱ्यावर जाणार असतील तेव्हा राष्ट्रपती ज्या बाजूने विमानात चढणार असतील किंवा उतरणार असतील त्या बाजूस राष्ट्रध्वज लावावा.

२१

कलम अकरा

ध्वज अर्ध्यावर उतरवणे

३.५०. पुढील उच्चपदस्थ व्यक्तींच्या मृत्यूच्या प्रसंगी, त्या प्रत्येकासमोर दर्शविण्यात आलेल्या ठिकाणी त्या उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या निधनाच्या दिवशी ध्वज अर्ध्यावर उतरवण्यात येईल :

उच्चपदस्थ व्यक्ती	ठिकाण किंवा ठिकाणे
राष्ट्रपती उप राष्ट्रपती पंतप्रधान	भारतात सर्वत्र
लोकसभेचे अध्यक्ष भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायमूर्ती	दिल्ली
केंद्रीय कॅबिनेट मंत्री	दिल्ली आणि राज्यांच्या राजधान्या
केंद्रीय राज्यमंत्री किंवा उप मंत्री	दिल्ली
राज्यपाल उप राज्यपाल राज्याचे मुख्यमंत्री संघराज्य क्षेत्राचे मुख्यमंत्री	संबंधित राज्य किंवा संघराज्य क्षेत्रे यांमध्ये सर्वत्र
राज्यातील कॅबिनेट मंत्री	संबंधित राज्याची राजधानी

३.५१. कोणत्याही उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या मृत्युची माहिती दुपारी मिळाली असेल तर, अंत्यसंस्कार त्या दिवशी सुर्योदयापूर्वी करण्यात आले नसतील तरच केवळ, वर दर्शविण्यात आलेल्या ठिकाणी नंतरच्या दिवशीसुद्धा ध्वज अर्ध्यावर उतरविण्यात येईल.

३.५२. वर नमूद करण्यात आलेल्या उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या अंत्यसंस्काराच्या दिवशी जेथे अंत्यसंस्कार करण्यात आले असतील त्या ठिकाणी ध्वज अर्ध्यावर उतरविण्यात येतील.

३.५३. कोणत्याही उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या मृत्युचा दुखवटा पाळावयाचा असेल तर, केंद्रीय उच्चपदस्थ व्यक्तींच्या बाबतीत भारतात सर्वत्र आणि राज्याच्या किंवा संघराज्य क्षेत्राच्या उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या बाबतीत संबंधित राज्यात किंवा संघराज्य क्षेत्रात सर्वत्र दुखवट्याच्या संपूर्ण कालावधीत ध्वज अर्ध्यावर उतरवण्यात येतील.

३.५४. परदेशी उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या मृत्युमुळे ध्वज अर्ध्यावर उतरविण्याच्या किंवा आवश्यक असेल त्याबाबतीत दुखवट्याचे पालन करण्याच्या प्रत्येक प्रकरणी गृह मंत्रालयाकडून वेळोवेळी विशेष सूचना देण्यात येतील.

३.५५. उपरोक्त तरतुदी असतानासुद्धा, ध्वज अर्ध्यावर उतरवण्याचा दिवस प्रजासत्ताक दिन, स्वातंत्र्य दिन, महात्मा गांधी जयंती, राष्ट्रीय सप्ताह (६ एप्रिल ते १३ एप्रिल जालीयनवाला बाग हुतात्मा स्मृती सप्ताह) तसेच भारत सरकारने विनिर्दिष्ट केल्यानुसार राष्ट्रीय आनंदोत्सवाच्या कोणत्याही इतर विशिष्ट दिवशी किंवा राज्यांच्या बाबतीत राज्य स्थापनेच्या वर्धापन दिन या दिवशी येत असेल तर ज्या इमारतीत मृत देह ठेवण्यात आला असेल त्या इमारतीखेरीज इतर कोणत्याही इमारतींवरील ध्वज अर्ध्यावर फडकवता कामा नये. तसेच त्या इमारतीवरही मृत देह तेथे आहे तोपर्यंतच ध्वज अर्ध्यावर ठेवावा व मृत देह तेथून हलविल्यानंतर ध्वज पूर्ववत पूर्ण उंचीवर फडकवावा.

३.५६. जर दुखवट्यानिमित्त असलेल्या संचलनामध्ये किंवा मिरवणुकीबरोबर ध्वज न्यायचा असेल तर, ध्वजाच्या वरच्या टोकास काळ्या क्रेप कपड्याच्या दोन पट्ट्या स्वाभाविकपणे खाली लोंबत राहतील अशा प्रकारे लावाव्यात. काळ्या क्रेपच्या कापडाचा अशा पद्धतीने उपयोग फक्त सरकारच्या आदेशानेच करता येईल.

३.५७. जेव्हा ध्वज अर्ध्यावर फडकवायचा असेल तेव्हा, तो प्रथम क्षणभर वरच्या टोकास फडकवावा आणि नंतर अर्ध्यावर उतरवावा, तसेच त्या दिवशी ध्वज उतरवून घेण्यापूर्वी तो पुन्हा एकदा वरच्या टोकास नेऊन नंतरच खाली आणावा.

टीप.––ध्वज अर्ध्यावर आणणे याचा अर्थ ध्वजाचे वरचे टोक आणि दोरीचा आकडा (गायलाईन) यामधील अंतराच्या निम्म्यापर्यंत आणि जेथे असा दोरीचा आकडा नसेल तेथे काठीच्या निम्म्यापर्यंत तो उतरविणे असा होय.

३.५८. सरकार/सेनादल/केंद्रीय निमलष्करी दले यांच्यामार्फत काढण्यात आलेल्या अंत्ययात्रा या प्रसंगी, ध्वज ताटीवर अगर शवपेटीवर आच्छादला पाहिजे. तसे करताना केशरी पट्टा हा ताटीच्या अगर शवपेटीच्या डोक्याकडील बाजूस ठेवला पाहिजे. ध्वजाचे मृतदेहाबरोबर दहन वा दफन करता कामा नये.

३.५९. परदेशी राष्ट्रप्रमुख किंवा परदेशी सरकार प्रमुख यांच्या मृत्युच्या प्रसंगी त्यादेशाच्या अधिस्विकृत भारतीय मंडळास जरी ती घटना प्रजासत्ताक दिन, स्वातंत्र्य दिन, महात्मा गांधी जयंती, राष्ट्रीय सप्ताह (६ एप्रिल ते १३ एप्रिल जालीयनवाला बाग, हुतात्मा स्मृती सप्ताह) किंवा भारत सरकारने विनिर्दिष्ट केल्यानुसार राष्ट्रीय आनंदोत्सवाच्या कोणत्याही इतर दिवशी घडली तरी राष्ट्रध्वज अर्ध्यावर उतरवता येईल. त्या देशाच्या अन्य कोणत्याही उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या मृत्युच्या प्रसंगी, स्थानिक प्रथा किंवा शिष्टाचार (आवश्यक असेल त्या बाबतीत ती राजनैतिक सेनेच्या डीनकडून निश्चित करण्यात यावी) यानुसार त्या देशातील विदेशी मंडळाचा राष्ट्रध्वजसुद्धा अर्ध्यावर उतरविणे आवश्यक असल्याशिवाय त्या मंडळाकडून राष्ट्रध्वज अर्ध्यावर उतरविण्यात येणार नाही.

❑❑❑